

Krzysztof BRZEHCZYN

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

PRZEGRANA WOJNA CZY PRZEGRANA REWOLUCJA?

PRÓBA PARAFRAZY KONTROWERSJI WOKÓŁ MECHANIZMÓW DEMOKRATYZACJI SPOŁECZEŃSTW ZACHODNICH W SOCJOLOGII HISTORYCZNO-PORÓWNAWCZEJ

ABSTRACT It is maintained – mostly in the leftist social thought – that the victorious revolution are optimal method of social change leading to desired social order. The domination of normative dimension over the descriptive one in this kind of social reflection caused that the examples of revolutionary despotism is often overlooked. This problem can be properly posed in such kind reflection on revolution in which descriptive dimension is clearly distinguished from the normative one. This is a case of theories of revolution formulated in historical comparative sociology. The aim of this essay is critical examination of approaches on consequences of revolutions and mechanisms of democratization developed by Jack A. Goldstone, Ted Robert Gurr, Erich Weede, and Edward N. Muller. The critical analysis reveals some their flaws and disadvantages. The paraphrase of mentioned-above theories in notion apparatus of Leszek Nowak's theory of power in non-Marxian historical materialism allows for their explication and – in some cases – further extension.

1. WSTĘP

W myśli lewicowej do rangi niemal dogmatu został podniesiony pogląd, zgodnie z którym zwycięska rewolucja pojmowana jako jednorazowy akt fundamentalnej zmiany społecznej jest optymalną metodą wiodącą do idealnego stanu społecznego, w którym mają manifestować się takie wartości, jak równość, wolność i demokra-

cja. Jeżeli czyni się jakieś zastrzeżenia, to wobec rewolucji w Europie Wschodniej (szczególnie w Rosji 1917 r. i przemian określanych również mianem „rewolucja” w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1948), które zakończyły się budową systemów totalitarnych. Ale i tutaj szuka się przypadkowych historycznie czynników objaśniających wyjątek od mającej uniwersalnie obowiązywać reguły: despotyczne tradycje carskiej Rosji, osobowość Lenina, zagrożenie interwencją ententy, słabość tradycji demokratycznych, zacofanie gospodarcze Europy Środkowo-Wschodniej itd. Ta strategia obrony rewolucji jako najlepszej metody przemian społecznych wiodących do pożądanego ideału społecznego bierze się stąd, że w lewicowej refleksji nad rewolucją przemieszane są dwa porządki: normatywny i deskryptywny, przy czym ten pierwszy dominuje nad drugim¹.

Zarówno sam akt rewolucji, jak i wyłaniający się porewolucyjny ład jest ideałem lewicowej myśli społecznej: na płaszczyźnie celów i metod. Podporządkowanie porządku deskryptywnego normatywnemu sprawia, że wyrastające z inspiracji lewicowej teorie rewolucji wiele mówią o jej przyczynach i przebiegu, niewiele zaś – o przyczynach rozbieżności (jeżeli są one w ogóle dostrzegane) między rewolucyjnymi ideałami a postrewolucyjnym porządkiem. Problem ten można dopiero postawić w takich ujęciach rewolucji, w których wymiar deskryptywny dominuje nad normatywnym (lub przynajmniej dostrzega się ich odrębność). Tak jest m.in. w teorii rewolucji rozwijanej w socjologii historyczno-porównawczej². Zadaniem niniejszego eseju jest krytyczna analiza poglądów wybranych przedstawicieli tej subdyscypliny naukowej: Jacka A. Goldstone’a, Teda Roberta Gurra, Ericha Weede i Edwarda N. Mullera na temat związków pomiędzy rewolucją a demokracją połączona z próbą parafrazy przytoczonych ujęć w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego Leszka Nowaka.

¹ Zjawisko to nie dotyczy tylko myśli lewicowej, lecz występuje też w refleksji nad rewolucją proweniencji prawicowej, gdzie pojmowanie rewolucji jako załamanie – waloryzowanego pozytywnie – tradycyjnego porządku społecznego nie pozwala czasem np. należycie zdiagnozować przyczyn jej wybuchu. Z tego m.in. wynika popularność np. rozmaitych teorii spiskowych w objaśnianiu wybuchu rewolucji; zob.: A. Wielomski, *Czy historię można cofnąć? Problematyka przyczyn wybuchu Rewolucji Francuskiej w myśli konserwatywnej*, [w:] *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*, red. K. Brzechczyn, M. Nowak, Poznań 2007, s. 137-152; K. Wołodźko, *Rewolucja jako „katastrofa aksjologiczna” w filozofii Mariana Zdziechowskiego*, [w:] *O rewolucji. Obrazy...*, s. 153-163. Ogólnie zaś o zaangażowaniu światopoglądowym w refleksji nad rewolucją zob.: J. Goćkowski, *Za rewolucją i przeciwko rewolucji. Dwa światopoglądy „wojujące”*, Pułtusk 2006.

² Charakterystyka wymiaru normatywnego i deskryptywnego występującego w teorii rewolucji zob.: K. Brzechczyn, *Polityka jako proces rewolucyjnej zmiany społecznej: od Marksa do współczesnych teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej*, [w:] *Koncepcje polityki*, red. W. Wesołowski, Warszawa 2009, s. 273-317; zaś charakterystyka teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej zob.: tenże, *Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej*, [w:] *O rewolucji. Obrazy...*, s. 37-64.

2. FENOMEN REWOLUCYJNEGO AUTORYTARYZMU

Jack A. Goldstone tezie o związku pomiędzy rewolucją a demokracją zarzuca brak dostatecznego uzasadnienia empirycznego. Píše on: *często podnoszony jest argument, że rewolucja, rozbijając koncentrację władzy i bogactwa, toruje drogę demokracji. Ale znów, historia mówi coś całkiem innego. Ogólnie rzecz biorąc, rewolucje w takim samym stopniu przyczyniają się do powstania demokracji, jak kapitalizm do wybuchu rewolucji*³. Według tego autora rewolucja przyczynia się wprawdzie do rozproszenia bogactwa i majątku zgromadzonych w nieproduktywnych rękach (Kościoła i konserwatywnej arystokracji), ale jej następstwem jest kontrola zasobów ekonomicznych sprawowana w o wiele wyższym stopniu przez nowe państwo. Początkowo postrewolucyjne państwo stymuluje gwałtowny wzrost gospodarczy, jednakże w długotrwałej perspektywie ograniczenie wolności gospodarczej pogrąża gospodarkę w stagnacji i kryzysie.

Podobnie rzecz się ma z wolnością polityczną i demokracją. Goldstone argumentuje: *kiedy absolutystyczne systemy polityczne zostały obalone przez rewolucje, pojawiła się tendencja do zastąpienia ich przez nowy, bardziej efektywny i bardziej populistyczny despotyzm*⁴.

Rewolucje – stwierdza Goldstone – nie prowadzą do demokracji, lecz do nowego autorytaryzmu, a terror pojawiający się w trakcie budowy porewolucyjnego porządku nie jest wynikiem błędów czy ekscesów, ale stanowi esencjalną część każdej rewolucji⁵. Systemy postrewolucyjne stają się systemami jednopartyjnymi, zamieniając się często – pod wpływem faktycznego lub iluzorycznego zagrożenia z zewnątrz – w państwa policyjne⁶.

Koszty przebiegu rewolucji i jej następstw liczone liczbą osób tracących życie są olbrzymie. Podczas angielskiej wojny domowej w XVII w. śmierć poniosło ponad 100 tys. ludzi. Wielka Brytania liczyła wtedy 5 mln osób, zatem wskaźnik śmiertelności – jak nietrudno wyliczyć – wynosił 1 do 50. Podczas rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich zginęło 1,3 mln osób (Francja liczyła 26 mln mieszkańców, zatem wskaźnik śmiertelności wynosił 1 do 20), w rewolucji meksykańskiej i wojnie domowej lat 1911-1920 zginęło ponad 2 mln osób spośród 17 mln populacji Meksyku (stosowny wskaźnik wynosił więcej niż 1 do 10)⁷. Rewolucja według Goldstone'a nie jest zatem optymalnym modelem przemian społecznych, ponieważ nie prowadzi ani do kapitalizmu, ani do demokracji, lecz jedynie do autorytaryzmu i stagnacji gospodarczej.

³ J.A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley 1991, s. 476 [o ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie tłumaczenia własne].

⁴ Tamże, s. 480.

⁵ Tenże, *An Analytical Framework*, [w:] *Revolutions of the Late Twentieth Century*, red. J.A. Goldstone, T.R. Gurr, F. Moshiri, Boulder 1991, s. 46.

⁶ Tamże, s. 49.

⁷ J.A. Goldstone, *Revolution...*, s. 477.

Nawet jeżeli zgodzimy się z przytoczonymi stwierdzeniami, to trzeba zauważyć, że są to pewne konstatacje empiryczne, a nie teoretyczne wyjaśnienie zjawiska postrewolucyjnego autorytaryzmu. W innym swoim artykule, napisanym wspólnie z Tedem Robertem Gurrem, Goldstone stwierdza, że *intensywny konflikt usztywnia postawy po wszystkich stronach sporu i przekonuje zwycięzców, że muszą polegać na sile, aby pokonać potencjalnych oponentów*⁸, zaś sam Gurr przyczyn postrewolucyjnego autorytaryzmu również upatruje w psychologicznym uposażeniu liderów rewolucji: zwycięstwo odniesione po długotrwałym konflikcie *utwardza postawy i militarne zdolności nowego przywództwa*⁹. Sprawia to, że zwycięska rewolucja bardzo często prowokuje zewnętrzny konflikt z innymi państwami.

Bardziej rozbudowane wyjaśnienie fenomenu postrewolucyjnego autorytaryzmu przedstawili Erich Weede i Edward N. Muller¹⁰, zdaniem których można udzielić trzech komplementarnych odpowiedzi wyjaśniających to zjawisko. Po pierwsze, warunki rewolucyjne selekcionują najbardziej okrutnych przywódców rewolucji, którzy nie cofną się przed rozlewem krwi. Po drugie, warunkiem zwycięstwa rewolucji jest budowa skutecznej organizacji. A to sprawia, że organizacja rewolucyjna podpada pod żelazne prawo oligarchii Michelsa, mówiące, że wszelka organizacja generuje nierówność i hierarchię niezależnie od głoszonych przez siebie humanitarnych i egalitarnych wartości czy programu politycznego. W konfrontacji wartości z potrzebami organizacji zawsze przegrywają te pierwsze. Tendencje oligarchiczne występują na ogół silniej w dużych grupach społecznych niż w małych. To sprawia, że w zwycięskich rewolucjach, w których zazwyczaj bierze udział dużo ludzi, którzy wcześniej się nie znali i nie wykształcili niezależnych więzi społecznych, przywództwo rewolucyjne w naturalny sposób pełni funkcję pośrednika. Wzmacnia to jego przewagę nad szeregowymi rewolucjonistami w całym ruchu rewolucyjnym.

Kluczowe dla wyjaśnienia wystąpienia tendencji oligarchicznych w rewolucji są jednak motywacje samych rewolucjonistów¹¹. Ci spośród rewolucjonistów, którzy pierwsi przyłączyli się do rewolucji i zostali jej przywódcami, oczekują odpowiedniej nagrody za swoje poświęcenie i zaangażowanie się w sprawę. Nagrodą taką są stanowiska w organizacji rewolucyjnej, a później w porewolucyjnym państwie. Ponieważ stanowisk jest zazwyczaj mniej niż chętnych do ich objęcia, a ponadto pewną pulę trzeba przeznaczyć dla pozyskania potencjalnych sojuszników i osób wahających się, rywalizacja o nie wywołuje długotrwały konflikt w przywództwie rewolucji. Konflikt ten selekcionuje tych najbardziej okrutnych i bezwzględnych spośród elity rewolucyjnej, którzy są w stanie przetrwać kolejne stadia rywalizacji. Dodatkowy wpływ wywiera wrocie wobec zwycięskiej rewolucji otoczenie międzynarodowe, które wy-

⁸ T.R. Gurr, J.A. Goldstone, *Comparisons and Policy Implications*, [w:] *Revolutions of the Late...*, s. 343

⁹ T.R. Gurr, *War, Revolution, and the Growth of the Coercive State*, „Comparative Political Studies” 1988, Vol. 21, nr 1, s. 56-57.

¹⁰ E. Weede, E.N. Muller, *Consequences of Revolutions*, „Rationality and Society” 1997, Vol. 9, nr 3, s. 327-350.

¹¹ Tamże, s. 335.

musza na nowej władzy budowę systemu politycznego zdolnego rywalizować na arenie międzynarodowej. Wzmacnia to, i tak występujące z powodów wewnętrznych, tendencje oligarchiczne.

Problem w tym, że oferowanego wyjaśnienia nie można w prosty sposób zintegrować z Goldstone'a teorią rewolucji bez narażenia się na zarzut eklektyzmu czy wyjaśnienia *ad hoc*. Goldstone bowiem buduje strukturalistyczną teorię rewolucji, w której świetle wpływ psychologii jednostek, motywacji, a nawet treści ideologii uznawany jest za drugorzędny i przez to, w wyjściowym ujęciu, pomijalny. W następujący sposób Goldstone charakteryzuje swoją teorię, która według niego: *syntetyzuje zarówno strukturalistyczne, jak i kulturalistyczne ujęcia. Nie czyni tego jednak przez zwykłe połączenie obu ujęć lub odwołanie się do obu typów czynników wyjaśniających. Argumentuje raczej, że czynniki materialistyczne i strukturalistyczne odgrywają kluczową rolę w generowaniu kryzysów państwowych; gdy takie się rozpoczną, czynniki kulturowe odgrywają kluczową rolę w generowaniu pewnych procesów i następstwu. Tak więc zarówno czynniki strukturalne, jak i kulturowe odgrywają ważne, lecz całkiem odrębne role*¹².

Tymczasem Weede i Muller za najważniejsze w wyjaśnieniu rewolucyjnego autorytaryzmu uważają nie tyle czynniki ideologiczne czy kulturowe, ile motywację rewolucjonistów i psychologiczne cechy ich charakterów.

3. DEMOKRATYCZNE NASTĘPSTWA PRZEGRANEJ WOJNY

Odkładając na później kwestię wyjaśnienia rewolucyjnego autorytaryzmu, można zadać pytanie: co zatem – jeżeli nie zwycięskie rewolucje – prowadzi do demokracji, która upowszechniła się w świecie zachodnim? Goldstone twierdzi, że katalizatorem demokratycznych przemian była przegrana wojna połączona z okupacją części terytorium pokonanego państwa. Według niego: *Nadwerężenie absolutystycznych systemów politycznych przez katastrofalną klęskę militarną prowadziło czasami elity i grupy ludności do wycofania poparcia dla władzy centralnej oraz – kiedy spotkało się to z zachętą władzy okupacyjnej – do odbudowy systemu politycznego, który kładł większy nacisk na prawa jednostki i instytucje przedstawicielskie*¹³.

Przykładami potwierdzającymi według niego tę tezę miała być udana inwazja Williama II w 1688 r. w Anglii, a także klęska Francji w wojnie z Prusami w 1870 r., która przyczyniła się do stabilizacji demokracji bardziej niż seria rewolucji w latach 1789, 1830, 1848 i 1870¹⁴. Klęska Niemiec i Japonii w II wojnie światowej połączona z amerykańską okupacją przyczyniła się do trwałej demokratyzacji tych społeczeństw, zaś przegrana Argentyny w wojnie falklandzkiej przyczyniła się do de-

¹² J.A. Goldstone, *Revolutions...*, s. 38; swoje stanowisko teoretyczne Goldstone określa mianem „ekologicznego”, gdyż kryzys państwa prowadzący do rewolucji jest wynikiem zmian w relacji pomiędzy liczbą populacji danego społeczeństwa a wielkością produkcji żywności, która ma zależeć – przynajmniej w okresie wczesnonowoczesnym – od środowiska naturalnego.

¹³ Tamże, s. 480.

¹⁴ Tamże.

mokratyzacji tego kraju. Warunkiem demokratyzacji jest jednak przegrana z takim państwem, które: *narzuca warunki ograniczające władzę wykonawczą, redukuje siłę militarną i autonomię armii kraju pokonanego oraz zapewnia ekonomiczną pomoc, która umożliwia nawiązanie konstruktywnej współpracy pomiędzy elitami gospodarczymi a grupami ludności, co otwiera drogę do budowy stabilnej liberalnej demokracji*¹⁵. Tego ostatniego warunku zabrakło po zakończeniu I wojny światowej, wskutek czego przegrana Niemiec nie doprowadziła do budowy trwałej demokracji.

Podsumowując, Goldstone twierdzi, że demokracja na Zachodzie rozwinęła się z wyniku wystąpienia kombinacji trzech czynników: 1) wizji postępu i postulatów szerszego uczestnictwa w życiu społecznym artykułowanych przez marginalne elity; 2) klęski wojennej i okupacji, która osłabiła poparcie ludności dla dotychczasowej władzy państwowej oraz wymusiła porozumienie elit społecznych i politycznych prowadzące do budowy instytucji przedstawicielskich i upowszechnienia się liberalnych idei; 3) reform uwłaszczających społeczeństwo i nadających poszczególnym jego członkom wolności obywatelskie¹⁶.

Wobec tak postawionej tezy Goldstone'a można wysunąć szereg zarzutów. Po pierwsze, nie wiadomo, od czego zależy prodemokratyzacyjna polityka władz okupacyjnych w kraju okupowanym. Autor stwierdza tylko, że w pewnych przypadkach ona zachodziła (polityka USA i aliantów zachodnich wobec Niemiec i Japonii po II wojnie światowej), w innych zaś była nieskuteczna (polityka aliantów wobec Niemiec po I wojnie światowej). Można jeszcze dodać, że w niektórych przypadkach nie zachodziła wcale, np. polityka ZSRR w NRD prowadząca do budowy systemu totalitarnego.

Po drugie, nie wiadomo, na ile aktywne w demokratyzacji systemu politycznego kraju pokonanego ma być państwo odnoszące nad nim militarne zwycięstwo. Czy wystarczającym warunkiem demokratyzacji jest sam fakt przegranej wojennej wymuszającej na władzy kraju pokonanego przeprowadzenie koniecznych reform, a samo zwycięskie państwo zachowuje postawę bierną, czy też dopiero zwycięskie państwo aktywnie wymusza na przegranej stronie liberalne i demokratyczne reformy. W pierwszym przypadku celem reform przeprowadzanych przez elity państwowe jest jednak przede wszystkim unowocześnienie struktur państwowych, które mają zapobiec kolejnej klęsce wojennej, a demokratyzacja ustroju jest produktem pośrednim tych reform. Warto zatem zauważyć, że można wyróżnić co najmniej dwa typy polityki państwa zwycięskiego wobec pokonanego:

- 1) aktywna, promująca demokratyzację pokonanego kraju;
- 2) pasywna, odnosząca się obojętnie do demokratyzacji pokonanego kraju.

Przykładem pierwszego typu polityki jest postawa USA i zachodnich aliantów wobec Japonii i Niemiec po II wojnie światowej. Aktywna postawa państw zachodnich odegrała ważną rolę w demokratyzacji państw Osi. Przykładem pasywnej polityki może być postawa Prus wobec pokonanej w wojnie z 1870 r. Francji. Stabilizacja

¹⁵ Tamże, s. 480-481.

¹⁶ Tamże, s. 483.

demokracji we Francji nie była przecież rezultatem świadomej prodemokratyzacyjnej polityki Wilhelmińskich Prus. Przywoływany natomiast przykład demokratyzacji Argentyny po wojnie falklandzkiej w ogóle nie może być zaliczony do wyróżnionego przez autora typu klęski wojennej, gdyż wojna ta nie zakończyła się okupacją terytorium Argentyny przez wojska brytyjskie.

Rozważenie przypadku Argentyny jest niemożliwe, ponieważ Goldstone wyróżnia jeden typ klęski wojennej, gdy tymczasem można wyróżnić jej co najmniej dwa typy:

- 1) przegrana wojenna nieprowadząca do utraty kontroli nad częścią terytorium;
- 2) przegrana wojenna prowadząca do utraty kontroli (czasowej lub stałej) nad częścią terytorium.

Krzyżując te dwa kryteria (rodzaj przegranej w wojnie i polityki państwa zwycięskiego wobec pokonanego), możemy otrzymać następującą klasyfikację procesów demokratyzacyjnych stymulowanych klęską wojenną przedstawioną w poniższej tabeli.

Klęska wojenna	Prowadząca do okupacji części (lub całości) terytorium kraju pokonanego	Nieprowadząca do okupacji terytorium kraju pokonanego
Postawa kraju zwycięskiego wobec demokratyzacji kraju pokonanego		
Aktywna	1) np. Japonia, zachodnie Niemcy po II wojnie światowej	2) Niemcy po I wojnie światowej
Pasywna	3) Francja po 1870 r.	4) Argentyna po wojnie o Falklandy, Rosja po wojnie krymskiej

Rodzaj doznanej klęski wojennej i polityka państwa zwycięskiego rzutują na przebieg i tempo procesu demokratyzacji w pokonanym społeczeństwie. Jeżeli dane państwo ponosi klęskę wojenną, a strona zwycięska zachowuje bierną postawę wobec wewnętrznych stosunków politycznych w nim panujących (przypadek 3 i 4), wówczas demokratyzacja jest efektem pośrednim modernizacji struktur państwa. Zasięg reform, a co zatem idzie procesów demokratyzacji zależy od wielkości doznanej klęski: są one większe, gdy przegrana prowadzi do okupacji części terytorium (przypadek 3), mniejsze – gdy całość terytorialna jest niezagrożona (przypadek 4). Klasycznym przykładem mogą być reformy Aleksandra II w Rosji po przegranej w wojnie krymskiej w 1854 r.

Jeżeli dane państwo ponosi klęskę wojenną, a strona zwycięska zachowuje aktywną postawę wobec ukształtowanych w nim wewnętrznych stosunków politycznych, demokratyzacja jest rezultatem polityki zwycięskiego państwa – polityka ta jest sku-

teczniejsza w przypadku 1 niż w przypadku 2. Pozostaje jednak nadal zagadką, jaki interes ma zwycięskie państwo w demokracji kraju pokonanego.

Pomimo tak przedstawionego rozwinięcia teorii Goldstone'a można jej postawić zarzut prezentyzmu¹⁷. Nie wszystkie państwa zachodnioeuropejskie doznawały bowiem w toku swojej historii tak zdefiniowanych klęsk militarnych, a mimo wszystko zachodziły w nich procesy demokracji (np. w krajach skandynawskich). Ponadto nie wszystkie klęski wojenne prowadziły do demokracji (*vide* odmienny los wschodnich i zachodnich Niemiec po II wojnie światowej). Jeżeli zatem ani zwycięska rewolucja, ani klęska wojenna nie są czynnikami prowadzącymi do demokracji, to można zapytać, jakie procesy społeczne doprowadziły do demokracji krajów Zachodu.

4. DEMOKRATYCZNE REWOLUCJE W EUROPIE WSCHODNIEJ

Wydaje się, że wysiłki Goldstone'a, aby zbudować ogólną teorię rewolucji, podważają demokratyczne przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej lat 1988-1991, które nie zostały poprzedzone klęską wojenną państw Układu Warszawskiego (objęły one kraje nienależące do UW i RWPG – Albanii i Jugosławii), generalnie przebiegały w sposób pokojowy i zakończyły się budową trwałych ustrojów demokratycznych¹⁸. Nie doszło w nich zatem do fenomenu rewolucyjnego autorytaryzmu.

Dostrzegający ten problem Jack A. Goldstone i Ted Robert Gurr zauważyli, że *trzy czynniki i warunki rewolucji występujące łącznie determinują szanse demokratycznego wyniku rewolucji*¹⁹. Są to: demokratyczne tradycje danego społeczeństwa sięgające okresu sprzed rewolucji, demokratyczne wartości wyznawane przez samych rewolucjonistów i ich zagranicznych sprzymierzeńców oraz uniknięcie w trakcie przebiegu rewolucji otwartej konfrontacji, ponieważ: *intensywny konflikt utwardza postawy po wszystkich stronach sporu i przekonuje zwycięzców, że muszą polegać na sile, aby pokonać potencjalnych oponentów. Musi upłynąć całe polityczne pokolenie lub dłużej, aby przewyciężyć wykształcony wśród zahartowanych w boju rewolucjonistów zwyczaj opierania się na sile w celu utrzymania władzy*²⁰. Zdaniem autorów sprawia to, że spośród nowo demokracyzujących się krajów na przełomie lat 80. i 90. największe szanse na stabilizację demokracji miała Polska i Filipiny.

Problem w tym, że oferowanemu wyjaśnieniu również można postawić zarzut wyjaśniania *ad hoc* – przynajmniej w świetle koncepcji rewolucji rozwijanej przez Goldstone'a. Zauważmy, że w cytowanej wcześniej odautorskiej metodologicznej

¹⁷ Gwoli ścisłości należy dodać, że sformułowane zarzuty nie odnoszą się do innych partii książki Goldstone'a, lecz do jego końcowych rozważań o charakterze ideowym, które zostały wyodrębnione w ostatnim rozdziale cytowanej pracy.

¹⁸ Z krytyką ujęcia Goldstone'a wystąpił już J. Goodwin, zob. jego: *Toward a New Sociology of Revolutions*, „Theory and Society” 1994, Vol. 23, s. 731-766 (szczególnie s. 745-750).

¹⁹ T.R. Gurr, J.A. Goldstone, *Comparisons...*, s. 343.

²⁰ Tamże.

charakterystyce Goldstone całkowicie pomija wpływ psychicznych uposażeń jednostek i ich motywacji. Czym innym jest bowiem odwoływanie się do psychologicznych postaw, a czym innym odwoływanie się do treści ideologii. Czynniki kulturowe mają być zresztą – według Goldstone’a – ważne dla wyjaśniania zjawiska budowy przez rewolucjonistów będących u władzy nowego ustroju społecznego, a nie – rewolucyjnego autorytaryzmu.

Pomijając zarówno w zbudowanej przez siebie teorii rewolucji, jak i w jej odautorskiej charakterystyce czynniki typu psychologicznego, Goldstone uznał je tym samym za irrelevantne dla rozpatrywanych procesów społecznych. Tymczasem przy wyjaśnianiu demokratycznych następstw rewolucji wschodnioeuropejskich autor ten odwołuje się do czynników całkowicie pomijanych w budowanej przez siebie teorii. Chce w ten sposób uratować przed falsyfikacją sformułowaną przez siebie powszechnie obowiązującą zależność między rewolucją a autorytaryzmem. Czyni to jednak przez rozbudowę swojej teorii w sposób *ad hoc*. Nie jest bowiem prawomocnym sposobem wyjaśniania stwierdzenie, że przyczyną rewolucyjnego autokratyzmu w jednych krajach są egoistyczne motywacje (dążenie do władzy) i cechy psychiczne (okrucieństwo, bezwzględność) rewolucjonistów, zaś przyczyną trwałego wprowadzenia demokracji w następstwie rewolucji w innych krajach jest brak motywacji i cech psychicznych stwierdzonych w uprzednim przypadku. Odsyła to bowiem do pytania, dlaczego w jednym przypadku określone motywacje i uposażenia psychiczne wystąpiły, a w drugim – nie.

5. PRZEGRANA WOJNA CZY PRZEGRANA REWOLUCJA? PRÓBA PARAFRAZY

W sukurs może nam przyjść ogólniejsza i dlatego też bardziej abstrakcyjna teoria, która potrafi w jednolity sposób wyjaśnić zarówno zjawisko rewolucyjnego autorytaryzmu, jak i demokratycznych rewolucji oraz następstw przegranych wojen. Teorią oferującą takie wyjaśnienie może być nie-Marksowski materializm historyczny²¹. Ujęcie to zakłada, że w dostatecznie rozległych sferach aktywności ludzkiej (zazwyczaj wyróżnia się trzy takie obszary: politykę, gospodarkę i kulturę) spontanicznie wykształcają się podziały klasowe²². Ich podstawą jest relacja do materialnych środków społecznych.

W sferze politycznej stosunek do materialnych środków przymusu wyznacza podział na dwie zbiorowości ludzkie: klasę władców, która decyduje o przeznaczeniu środków przymusu, oraz pozbawioną takich możliwości klasę obywatelską. W gospodarce można wyróżnić środki produkcji, które wyznaczają podział na klasę wła-

²¹ L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. 1: *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*, t. 2: *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*, t. 3: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*, Poznań 1991.

²² Tamże, t. 1, s. 167-199.

ścicieli oraz bezpośrednich producentów. W kulturze poziom materialny stanowią środki produkcji duchowej, np. maszyny drukarskie, radio, telewizja itd. Stosunek do nich wyznacza podział na dwie klasy społeczne: kapłanów, którzy określają przeznaczenie środków produkcji duchowej, oraz wiernych pozbawionych tego wpływu.

Wyodrębnione podziały klasowe mogą się kumulować – np. w systemie realnego socjalizmu jedna klasa społeczna (aparatus partyjny, czyli klasa trójpanująca) dysponuje jednocześnie środkami przymusu, produkcji i indoktrynacji, cechą społeczeństw kapitalistycznych jest zaś rozdzielenie wyróżnionych podziałów klasowych.

5.1. Fenomen rewolucyjnego autorytaryzmu. Próba parafrazy

Teza o niezależności sfery politycznej od gospodarki i kultury oznacza, że wyjaśniając rozwój polityczny społeczeństwa, należy w pierwszej kolejności uwzględnić czynniki polityczne, a dopiero później kulturowe czy ekonomiczne. W modelowaniu zjawiska władzy pomija się – w pierwszym ujęciu – wpływ sąsiednich sfer życia społecznego: gospodarki i kultury²³.

Przedstawmy zatem podstawowe tezy teorii władzy. Przyjmuje się, że każdy człowiek posiada wiązkę preferencji, które sterują jego działaniami; można je podzielić na autonomiczne i regulowane przez władzę. Rozróżnienia tego nie należy traktować zbyt prosto, gdyż wśród działań regulowanych przez władzę można wyróżnić działania administracyjne podtrzymujące ład społeczny, a więc korzystne dla wszystkich członków społeczeństwa. Proporcja pomiędzy działaniami regulowanymi (lecz nie administracyjnymi) a uniwersum wszystkich działań obywatelskich wyznacza poziom alienacji obywatelskiej. Od niego zależy natężenie oporu społecznego klasy obywatelskiej, które można wyrazić w postaci następujących formuł:

- przy niewielkim poziomie kontroli władzy (a zatem i poziomie alienacji obywatelskiej) w społeczeństwie panuje pokój społeczny;
- do wybuchu rewolucji obywatelskiej dochodzi przy średnio wysokim poziomie kontroli politycznej; staje się ona dokuczliwa dla obywateli, lecz nie blokuje jeszcze możliwości wspólnych działań obronnych;
- wysoki poziom kontroli politycznej, rozbijając solidarność obywatelską, przywraca pokój społeczny.

Ponadto przyjmuje się, że w społeczeństwie zachodzi tendencja do stopniowej rewaloryzacji autonomicznych więzi społecznych: biurokratyczne relacje społeczne, w których władza pełni funkcję pośrednika, zastępowane są przez relacje autonomiczne, które nie są zapośredniczone przez ingerencje władzy, np. kontrola informacji prowadzi do rozkwitu plotki, kontrola gospodarki – do „czarnego rynku”, a kontrola polityki – do pojawienia się nieformalnych czy nawet konspiracyjnych organizacji obywatelskich.

²³ Założeń modelujących jest znacznie więcej; pomija się m.in. wpływ instytucji politycznych, świadomości politycznej klas społecznych, sąsiednich społeczeństw, wzrostu technik przymusu itd. Por.: tamże, t. 3, s. 81-86.

W stadium wyjściowym rozwoju społeczeństwa politycznego panuje pokój klasowy. Jednakże mechanizm konkurencji politycznej wymusza na poszczególnym władcy – podobnie jak mechanizm konkurencji ekonomicznej wymusza na poszczególnym właścicielu maksymalizację zysku – powiększanie regulowanej przez siebie sfery życia społecznego. Ci spośród władców, którzy tego nie czynią z powodów ideowych lub braku odpowiednich umiejętności, albo zostaną wyeliminowani ze struktury władzy, albo nauczą się powiększać swoją sferę wpływów. W rezultacie zmniejsza się pole autonomii obywatelskiej i wzrasta globalny poziom kontroli politycznej. Prowadzi to stopniowo do wzrostu oporu politycznego obywateli, który przekształca się w otwartą rewolucję polityczną.

Zwycięstwo rewolucji obywatelskiej jest możliwe wtedy, gdy przekształci się ona w konfrontację społeczną. Przyspiesza to formowanie się wewnątrz przywództwa rewolucyjnego załóżka nowej klasy władców. Dysponowanie bowiem zrewoltowanymi masami, nie mówiąc o uzbrojonych oddziałach paramilitarnych czy gwardiach obywatelskich tworzących nowe siły przymusu, odtwarza podział na tych, którzy tymi siłami przymusu dysponują, i na tych, którzy takiego wpływu są pozbawieni.

A nowa władza również poddana jest mechanizmowi konkurencji politycznej. Wymusza on na nowych władcach – niezależnie od ich osobistych motywacji i inspiracji ideowych – maksymalizację władzy dla niej samej. Ideowi rewolucjoniści, którzy nie chcą powiększać wpływów, zostają wyeliminowani ze struktury politycznej albo sami nauczą się dbać o swoje (materialne) interesy.

Wzrost regulacji władczej prowadzi ponownie do oporu społecznego, który przekształca się w kolejną rewolucję obywatelską, skierowaną tym razem przeciwko nowej, wyrosłej z rewolucji władzy, zamykając w ten sposób pętlę obywatelską. Czy jest to nieuniknione? Przy przyjętych założeniach teoretycznych, argumentuje Nowak, jest to dość oczywiste, że zwycięska rewolucja kończy się pętlą obywatelską, ponieważ: *Założenia te to – po pierwsze – materialistyczna koncepcja władzy; zgodnie z nią władza rewolucyjna jest również władzą – opartą na dyspozycji środkami przymusu. Drugie to założenie mechanizmu konkurencji, który uprzywilejowuje ludzi zmierzających do panowania nad innymi ludźmi. Po trzecie, w grę wchodzi też założenie, że wśród rewolucjonistów ludzie tacy zawsze się znajdują. A już mechanizm konkurencji zrobi dalej swoje, eliminując ideowych rewolucjonistów i zmuszając pozostałych do równania w dół do najgorszych²⁴.*

Przegrana rewolucja obywateli skierowana przeciwko nowej klasie władców pozwala tej ostatniej na zastosowanie postrewolucyjnego terroru. Rozbicie klasy obywatelskiej prowadzi do zniewolenia społeczeństwa, gdyż znika jedyny czynnik zdolny powstrzymać presję władzy – opór obywateli. Kiedy wszystkie sfery życia społecznego są kontrolowane przez władzę, mechanizmy konkurencji władczej nadal wymuszają na typowym władcy powiększanie sfery regulacji. W stadium zniewolenia politycznego rywalizacja polityczna toczy się kosztem sfer życia społecznego podporządkowanych już innym władcom. Ponieważ w dalszej konsekwencji grozi to destrukcją systemu władzy jako całości, jedynym sposobem podtrzymania struktury politycznej

²⁴ Tamże, t. 3, s. 89.

są czystki usuwające zbędną nadwyżkę kandydatów do władzy – otwiera to drogę mechanizmom samozniewolenia władzy.

Mechanizm pętli obywatelskiej pozwala zatem wyjaśnić mechanizm postrewolucyjnego autorytaryzmu bez potrzeby – wątpliwego i kontrowersyjnego – odwoływania się do wymogów organizacji rewolucyjnej czy cech charakterologicznych rewolucjonistów. Tzw. żelazne prawo oligarchii Michelsa dotyczy na równi wszystkich organizacji, zarówno tych działających w warunkach demokratycznych, jak i autokratycznych. Dlaczego zatem w warunkach demokracji procesy oligarchizacji organizacji mają być nieszkodliwe dla stabilizacji demokracji, a okazują się takie w warunkach zwycięskiej rewolucji? Podobnie, w każdej dostatecznie licznej ludzkiej populacji spotykamy ludzi dążących do władzy za wszelką cenę. Odpowiedź na pytanie, dlaczego w warunkach demokratycznych są oni eliminowani, a w warunkach zwycięskiej rewolucji – awansują, wymaga jakiejś analizy tych warunków.

Wspomniany mechanizm pętli obywatelskiej występuje w tych społeczeństwach, w których przyjęte założenia modelujące zjawiska władzy politycznej są w przybliżony sposób spełnione – czyli tam, gdzie klasa polityczna władców wyzwała się spod dominacji klasy właścicieli i kapłanów i jest w stanie bez przeszkód maksymalizować swoje panowanie polityczne nad społeczeństwem. W zarysowanym ujęciu warunkiem koniecznym rewolucyjnego autorytaryzmu jest zatem mechanizm konkurencji władczej występujący w warunkach dominacji władzy politycznej nad innymi podmiotami społecznymi, a nie wymogi organizacji rewolucyjnej czy określone cechy charakteru rewolucjonistów.

Przykładem analizowanym przez Nowaka jest przebieg rewolucji bolszewickiej w Rosji²⁵. Eteryzacja gospodarki i regulacja życia społecznego prowadząca do rozrostu aparatu urzędniczego zostały zapoczątkowane na długo przed wybuchem I wojny światowej. Wymogi toczącej się wojny stanowiły wiarygodne uzasadnienie dalszej regulacji życia gospodarczego. Interwencjonizm państwowy objął w pierwszej kolejności przemysł zbrojeniowy. Na początku marca 1915 r. powstały pierwsze ogniwa centralnej administracji gospodarczej państwa zajmujące się obsługą prowadzonej wojny: zaopatrzenia armii w żywność, mundury i broń. Zwieńczeniem tego procesu było ukonstytuowanie się w czerwcu 1915 r. Centralnego Komitetu Wojskowo-Przemysłowego (obok wyrastających jak grzyby po deszczu innych agend państwa: komisji, porad itp.). Państwo regulowało transport, skup zboża itp.

Działania te były przeciwnie – prowadziły do coraz większego chaosu w tych dziedzinach, które były objęte państwową regulacją. W pewnym momencie Rosji grozić zaczął np. kryzys żywnościowy. Na fali niezadowolenia społecznego nastąpiło obalenie caratu i utworzenie Rządu Tymczasowego. Jednakże zdaniem Nowaka, procesy kumulacji władzy politycznej i gospodarczej nie osłabły, wręcz przeciwnie – nasiliły się.

²⁵ Tamże, t. 2, s. 155-251. Zastosowanie koncepcji pętli obywatelskiej poszerzonej o interpretację zjawisk ideowych do wyjaśnienia pewnych trendów w rewolucji francuskiej zob.: M. Ciesielski, *Świadomościowy wymiar rewolucji. Przypadek pętli i kontrpętli ideowej w Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, [w:] *O rewolucji. Obrazy...*, s. 171-193.

Wzrost niezadowolenia społecznego pomiędzy lutym a październikiem 1917 r. wykorzystała tworząca się alternatywna hierarchia władcza, tj. partia bolszewików. Zręczność polityczna Lenina doprowadziła do zablokowania połączenia z mienszewikami i wycofania poparcia dla Rządu Tymczasowego. Bolszewicy przejęli wkrótce kontrolę w radach delegatów robotniczych i żołnierskich.

W październiku SDPRR(b) liczyła już 350 tys. członków (4,5-krotny wzrost od kwietnia 1917 r.), dysponowała dwustutysięczną Czerwoną Gwardią, kontrolowała komitety fabryczne, większość rad delegatów żołnierskich i robotniczych oraz związków zawodowych. Była to zatem dostatecznie duża populacja ludzka, aby mógł w niej wystąpić mechanizm konkurencji politycznej. Po obaleniu starej władzy mechanizm ten doprowadził do wzrostu regulacji władczej – wprowadzenia tzw. „komunizmu wojennego”, Czeka i Gułagu.

Wywołało to kolejną falę niezadowolenia – bunty chłopskie i rewoltę w Kronsztadzie w 1921 r., stłumioną przez bolszewików. Pacyfikacja protestów umożliwiła budowę systemu trójpanowania klasowego, zakończoną pod koniec lat 20. Wtedy to aparat partyjny w pełni kontrolował życie społeczno-polityczne (Archipelag GUŁag), gospodarcze (kolektywizacja rolnictwa) i duchowe (ateizacja społeczeństwa, propagowanie realizmu socjalistycznego) społeczeństwa rosyjskiego.

5.2. O wpływie przegranych wojen na proces demokratyzacji. Próba parafrazy

Postaramy się sparafrazować w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego wpływ agresji udanej na rozwój polityczny kraju zaatakowanego. Wymaga to osłabienia założenia o izolacji społeczeństwa politycznego polegającego na rozpatrywaniu układu międzyspołecznego składającego się wyłącznie ze społeczeństw politycznych²⁶.

Agresja jest formą nadzwyczajnego przyrostu sfery regulacji władczej. W modelu społeczeństwa czysto politycznego pomija się zatem uwarunkowania ekonomiczne, światopoglądowe, ideologiczne czy nacjonalistyczne wpływające na podejmowanie działań agresywnych, agresywność zewnętrzna władców wyrasta z wewnętrznych stosunków między władzą a obywatelami. Na tej podstawie wyróżnia się dwie fale agresywności. Do pierwszej fali agresywności dochodzi w stadium poprzedzającym wybuch rewolucji obywatelskiej, wtedy agresja oddala podporządkowanie własnych obywateli i w rezultacie – sam wybuch rewolucji. Do drugiej fali agresywności dochodzi w stadium zniewolenia, wtedy agresja osłabia procesy samozniewolenia władzy wewnątrz społeczeństwa agresora.

Wyróżnienie dwóch fal agresywności społeczeństwa politycznego sprawia, że nie każda rozważana przez Goldstone'a agresja udana połączona z czasową okupacją części terytorium kraju zaatakowanego prowadzi jego do demokratyzacji. Ma to miejsce wtedy, gdy:

²⁶ Więcej na ten temat: K. Brzechczyn, *O nieudanym podboju i skutecznym uzależnieniu. Przyczynek do teorii stosunków międzyspołecznych*, „Przyjaciel Nauk. Studia z Teorii i Krytyki Społecznej” 1987, nr 3-4, s. 67-72; tenże, *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*, Poznań 2004, s. 304-307.

- agresorem jest kraj „cywilizowany”, w którym poziom regulacji władczej jest znacznie niższy od poziomu regulacji władczej kraju zaatakowanego;
- dokonana agresja po usunięciu władzy kraju zaatakowanego przysparza klasie władców agresora nadzwyczajnych przyrostów regulacji władczej;
- okupacja części terytorium przez kraj agresora prowadzi do zwiększenia przyrostu autonomii obywateli²⁷.

Klasa władców kraju zaatakowanego, aby zapewnić sobie poparcie własnych obywateli i tych pozostających pod obcą okupacją, zmuszona jest zwiększyć poziom autonomii obywatelskiej. Inaczej bowiem kraj-agresor postrzegany byłby jako wyzwoliciel. Tak się dzieje wtedy, gdy kraj dokonujący agresji znajduje się w pierwszej fali agresywności.

Inaczej jest w przypadku, gdy kraj dokonujący agresji znajduje się w drugiej fali agresywności, w którym poziom regulacji władczej jest wyższy niż poziom regulacji władczej w kraju zaatakowanym. W przypadku napaści dokonanej przez kraj „barbarzyński” obywatele kraju zaatakowanego bez zastrzeżeń popierają własną władzę. Udana agresja połączona z aneksją zdobytego terytorium oznaczałaby znaczne pogorszenie położenia podbitych obywateli (obrazuje to np. los społeczeństw bałtyckich wcielonych do ZSRR w 1940 r.). W takiej sytuacji agresja nie przynosi ustępstw władzy na rzecz własnych obywateli, którzy i bez tego ją popierają.

W świetle przeprowadzonej parafrazy okazuje się zatem, że wbrew Goldstone’owi nie każda klęska wojenna połączona z okupacją części terytorium kraju zaatakowanego przyczynia się do wzrostu autonomii obywatelskiej²⁸. Poprawa położenia obywateli podbitego społeczeństwa następuje wtedy, gdy agresji dokonuje kraj cywilizowany, w którym poziom regulacji władczej jest znacznie niższy niż poziom regulacji władczej w kraju zaatakowanym. W przypadku gdy agresorem jest kraj barbarzyński, udana agresja zamiast wzrostu autonomii obywatelskiej przynosi jej spadek (w skrajnym przypadku – totalitaryzację). Wyjaśnia to w przybliżeniu, dlaczego okupacja zachodnich Niemiec przez aliantów zakończyła się demokratyzacją tego kraju, zaś okupacja wschodnich Niemiec przez ZSRR – jego totalitaryzacją.

5.3. Mechanizm ewolucyjnego postępu przez przegrane rewolucje

Pora teraz sparafrazować w terminach przyjętej przeze mnie teorii demokratyczny sukces rewolucji wschodnioeuropejskich. Wymaga to przedstawienia dalszej części modelu społeczeństwa politycznego. Stan zniewolenia politycznego, w którym zna-

²⁷ Rozważam w tym miejscu jeden tylko typ klęski wojennej – zakończonej okupacją części terytorium; wpływ agresji nieudanej, bo nieprowadzącej do strat terytorialnych, analiuje w: *O nieudanym podboju...*, s. 68-70.

²⁸ Zauważmy, że we wspomnianej parafrazie pomija się wymiar ekonomiczny agresji. O uzgodnieniu dwóch wymiarów – ekonomicznego i politycznego – agresywności zob.: L. Nowak, K. Paprzycka, *Kilka uwag o naturze społeczeństw Trzeciego Świata*, „Przyjaciel Nauk. Studia z teorii i krytyki społecznej” 1987, nr 3-4, s. 57-67, dyskusja tego ujęcia: K. Brzechczyn, *O wielości...*, s. 66-72. Przeprowadzona parafraza stanowi argument za tym, że przynajmniej w świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego nie każdy typ agresji prowadzi do demokratyzacji kraju zaatakowanego, co ogranicza uniwersalność – w rozumieniu Goldstone’a – zakres obowiązywania tej zależności.

lazło się społeczeństwo po zwycięskiej rewolucji, nie jest stały. Obok kontrolowanych przez władze relacji typu obywatel–władca–obywatel stopniowo pojawiają się autonomiczne relacje społeczne typu obywatel–obywatel.

Ta tendencja społeczna prowadzi do wybuchu rewolucji, w której uczestniczy niewielka liczba obywateli. Kiedy kończy się ona przegraną, władcy represjonują zbuntowanych obywateli oraz aby zapobiec wybuchowi kolejnej rewolucji, zdobywają się na ustępstwa wobec klasy obywatelskiej, mianowicie wycofują się z regulacji pewnych sfer życia społecznego. Wzrasta w ten sposób obszar autonomii społecznej. Po pewnym czasie jednak, w wyniku mechanizmów konkurencji politycznej, znów dochodzi do wzrostu regulacji władczej. Wzrost ten prowadzi do wybuchu kolejnej rewolucji obywatelskiej, tym razem o szerszej bazie społecznej, która wymusza znacznie większe ustępstwa władzy.

Społeczeństwo polityczne ewoluuje według schematu: rewolucja obywatelska – represje i ustępstwa – wzrost regulacji władczej – kolejna rewolucja obywatelska o szerszej bazie społecznej itd.

Zwiększająca się liczba obywateli uczestniczących w cyklicznie powtarzających się rewolucjach politycznych sprawia, że dochodzi do rewolucji tak masowej, że władza miast od represji musi rozpocząć od koncesji i to tak znacznych, by doprowadzić do kompromisu klasowego. Konkurencja polityczna między władcami doprowadza na nowo do wzrostu regulacji władczej – prowadząc do kolejnej rewolucji obywatelskiej. Tym razem zwycięstwo rewolucji obywatelskiej przestaje grozić nawrotem do pętli obywatelskiej, zorganizowana klasa obywatelska opierająca się na znacznym obszarze autonomii jest bowiem w stanie wymusić zarówno na władzy starej, jak i nowej rewolucyjnej ustępstwa, które są dla niej satysfakcjonujące. Powszechność postaw oporu wobec poczynań władzy wykraczających poza potrzeby administrowania życiem społecznym i skłonność do kontroli władzy są najlepszymi gwarantami utrzymania się niewielkiej sfery regulacji władczej.

W nakreślonym modelu warunkiem wzrostu autonomii obywatelskiej jest wybuch rewolucji, ale nie już jej wygrana, gdyż to doprowadziłoby do pętli obywatelskiej i powtórzenia cyklu rozwojowego od samego początku. Ten mechanizm rozwojowy nosi nazwę ewolucyjnego postępu przez przegrane rewolucje.

W Europie Zachodniej mechanizm ten występował głównie w XIX w., doprowadzając do trwałej demokratyzacji tamtejszych społeczeństw. Według Nowaka demokratyzacja polityczna i stopniowa poprawa położenia ekonomicznego robotników we Francji była efektem serii przegranych rewolucji polityczno-ekonomicznych: lipcowej w 1830 r., Wiosny Ludów 1848 r. i przede wszystkim Komuny Paryskiej 1870 r. Według proponowanego ujęcia to przegrana komunardów paryskich, a nie pruscy żołdacy, w największym stopniu przyczyniła się do stabilizacji ustroju demokratycznego we Francji.

Ten sam mechanizm rozwojowy ujawnił się w Anglii w pierwszej połowie XIX w. Odpowiednikiem ruchu rewolucyjnego byli czartyści, wymuszający – poprzez oddolną mobilizację społeczną nienastawioną na obalenie systemu politycznego – reformę prawa wyborczego i prawo do zrzeszania się w związki zawodowe. Ciekawe, że na to

samo zwrócił uwagę również Goldstone, pisząc: *polityczne wybory zawierają szersze spektrum opcji niż tylko wojna, represja lub rewolucja. Zdarzały się w historii przypadki, gdy początkowe fazy niezadowolenia, demonstracji, protestów i oporu wobec państwa nie prowadziły do rewolucji czy represji, lecz raczej do udanych reform. Tam, gdzie państwa w nadzwyczajny sposób były odważne i zdolne dostrzec korzyści z przeprowadzenia reform zarówno dla rządzących, jak i rządzonych, postęp w kierunku demokracji został dokonany*²⁹. Jest to jednak konstatacja empiryczna przytoczona na zasadzie ciekawostki historycznej, bez prób podjęcia jakiegokolwiek konceptualizacji teoretycznej.

Tymczasem to, co w jednej perspektywie teoretycznej uchodzi za osobliwość rozwojową, w innej może być traktowane jako klasyczny przypadek ilustrujący podstawowe mechanizmy rozwojowe społeczeństwa politycznego. W teorii Leszka Nowaka mechanizm rozwojowy najpełniej przejawiał się w rozwoju społeczeństw realnego socjalizmu po II wojnie światowej. Przedstawmy to na przykładzie społeczeństwa polskiego³⁰. Odpowiednikiem stadium zniewolenia było narzucenie Polsce stalinowskiego modelu porządku społecznego w latach 1944-1948. Wtedy też nastąpił rozwój aparatu bezpieczeństwa, który poprzez masowe represje i terror zlikwidował swobody obywatelskie, upaństwowienie kluczowych gałęzi gospodarki i wprowadzenie światopoglądowego monopolu marksizmu. W okresie dojrzałości stalinizmu (1948-1956) władza aparatu partyjnego osiągnęła swoje apogeum, kontrolowała życie polityczne, gospodarcze i kulturalne.

Jednym z pierwszych wystąpień przeciwko komunistycznej trójwładzy był bunt robotników poznańskich w czerwcu 1956 r. i fala ożywienia społecznego pomiędzy czerwcem a październikiem tego roku. Wtedy to aparat partii komunistycznej zmuszony był pogodzić się ze światopoglądowym wpływem Kościoła katolickiego oraz uznać istnienie prywatnego rolnictwa. Po strajkach na Wybrzeżu w grudniu 1970 r. władza komunistyczna zmuszona była uznać ekonomiczne aspiracje społeczeństwa – Gierkowski program budowy II Polski był w jakiejś mierze opaczną próbą zaspokojenia ekonomicznych potrzeb społeczeństwa polskiego. Kolejna fala strajków robotniczych w czerwcu 1976 r. w Radomiu, Płocku i Ursusie zmusiła aparat partyjny do uznania niezależnego obiegu informacji i istnienia niezależnych organizacji społecznych.

²⁹ J.A. Goldstone, *Revolutions...*, s. 481.

³⁰ Analizę we wspomnianych kategoriach teoretycznych procesów demokratyzacyjnych w niepodległych państwach obszaru postradzieckiego przeprowadzam m.in. w artykułach: *Dynamika demokratyzacji. Próba konceptualizacji rozwoju politycznego w republikach postradzieckich*, [w:] *Demokracja. Między ideałem a praktyką, teorią a empirią*, red. K. Brzechczyn, J. Silski, Poznań 2006, s. 86-120; *Paths to Democracy of the Post-Soviet Republics. Attempt at Conceptualization*, [w:] *Values and Norms in the Age of Globalization*, red. E. Czerwińska-Schupp, Berlin 2007, s. 529-571; *Between Limited Democratization and Limited Autocratisation. Political Development of the Ukrainian Society*, [w:] *Etyka a współczesność*, red. R. Kozłowski, K. Cern, Poznań 2007, s. 33-50; *On the Process of Liberation of the Baltic Countries from Soviet Domination in Years 1985-1991. Attempt at a Model*, [w:] *Relacje nowych krajów Unii Europejskiej z Federacją Rosyjską (w aspekcie politycznym, ekonomicznym, kulturowym i społecznym)*, red. M. Rutkowski, Białystok 2008, s. 163-174; *In the Trap of Post-Socialist Stagnation. On Political Development of the Belarusian Society in the Years 1986-2006*, [w:] *Democracy in Western and Post-Communist Countries. Twenty Years after the Fall of Communism*, red. T. Buksiński, Berlin 2009, s. 287-308.

W największym jednak stopniu podstawy systemu zostały naruszone przez rewolucję „Solidarności” w 1980 r. Niezależny obieg informacji objął wszystkich członków społeczeństwa, zaczęło się formować niezależne życie polityczne, podjęto także próbę decentralizacji gospodarki. Proces budowy społeczeństwa obywatelskiego został zahamowany przez wprowadzenie stanu wojennego w 1981 r. Osiem lat później, w 1989 r. rozmowy przy Okrągłym Stole, poprzedzone falą strajków w maju i sierpniu 1988 r., zainicjowały transformację systemu, która doprowadziła do wprowadzenia demokracji parlamentarnej, wolnego rynku, wolności słowa i pluralizmu światopoglądowego.

6. KONKLUZJE

Na zakończenie można zapytać, czemu ma służyć przedstawiona parafraza i czy nie jest to przypadkiem czysta gra kategoriami pojęciowymi pozbawiona walorów poznawczych. Parafrazowani autorzy nie potrafią skonceptualizować w jednorodnym teoretycznym języku opisywanych przez siebie zjawisk. Np. Goldstone buduje strukturalistyczną teorię rewolucji, lecz aby wyjaśnić przebieg wydarzeń rewolucyjnych podważających jego teorię, sztukuje ją, *ad hoc* odwołując się do czynników ideologicznych czy psychologicznych – po prostu rejestruje fakty historyczne przytaczane na zasadzie ciekawostki historycznej bez prób ich konceptualizacji.

Tymczasem warto zauważyć, że zarówno fenomen rewolucyjnego autorytaryzmu (pętla obywatelska), jak i fenomen demokratycznej rewolucji (mechanizm ewolucyjnego postępu poprzez przegrane rewolucje) oraz demokratyzacja stymulowana przegraną wojną (przypadek nieudanego podboju podjętego w trakcie pierwszej fali agresywności) w nie-Marksowskim materializmie historycznym przedstawione są w jednorodnym języku teoretycznym. Pozwala to wskazać na ograniczenia parafrazowanych koncepcji (np. w jakich warunkach przegrana wojna nie prowadzi do demokratyzacji, a przeciwnie – do totalitaryzacji), jak i wskazać drogi ich precyzacji i rozwinięcia – tak było w przypadku wyróżnienia czterech rodzajów, a nie jak dotychczas w koncepcji Goldstone’a – jednego, procesów demokratyzacyjnych będących następstwami przegranej wojny. Jest to wystarczająco dużo, by uznać, że przedstawiona tutaj krytyczna parafraza jest metodą przynoszącą postęp poznawczy, co usprawiedliwia jej stosowanie.

Dr hab. Krzysztof BRZEHCZYN, prof. UAM, filozof i historyk, pracuje w Instytucie Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza i Biurze Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu. Zainteresowania: historia najnowsza, filozofia historii, filozofia polityczna, społeczna, religii, metodologia historii i teoria historiografii. Autor książek: *Kłopoty z Polską. Wybór publicystyki politycznej* (1998); *Odrębność historyczna Europy Środkowej. Studium metodologiczne* (1998); *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego* (2004); redaktor prac zbiorowych: *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne* (2003); *Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce* (2008); *Idealization XIII: Modeling in History* (2009); *Oblicza komunistycznego zniewolenia. Między nauką a literaturą* (2009). Publikował m.in. w takich pismach, jak: „Edukacja Filozoficzna”, „Historyka”, „Principia”, „Przegląd Religioznawczy”, „Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe”, „East European Politics and Societies”, „East European Quarterly”, „Interstitio. East European Review of Historical Anthropology”, „Journal of Interdisciplinary Studies in History and Archaeology” i „The Journal of Interdisciplinary Crossroads”.